

ФОРУМ ІСТОРИЧНИХ НАУК

УДК 821.161.2

ПРИТУЛЯК Павло, к. і. н., доцент кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ЛІТЕРАТУРА: ГЕРОЇКО-СТОЇСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розкрито головні напрямки літературної барокової спадщини України XVII ст. Проповіді, вітальні промови, полемічна література, поезія, повчальна драма, історична література представляють сюжети військової слави, подвигу, лицарських чеснот, святої пожертви, звершень духу, перемоги життя над смертю.

Ключові слова: бароко, письменство, текст, поетика, "марсіалізм", трагедія, комедія, проза, літопис, лицарство.

Притуляк П. Украинская барокковая литература: героико-стоицический аспект. Раскрываются основные направления литературного бароккового наследия XVII в. Проповеди, приветствия, полемическая литература, поэзия, поучительная драма, историческая литература представляют сюжеты воинской чести, подвига, рыцарской доблести, святой жертвы, свершений духа, победы жизни над смертью.

Ключевые слова: барокко, писательство, текст, поэтика, "марсиализм", трагедия, комедия, проза, летопись, рыцарство.

Постановка проблеми. Розвиток української барокової літератури періоду національно-визвольного руху українського народу у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. та її героїко-стоїстичний аспект є актуальним, але досі малодослідженим питанням в історії української культури. Її основи закладено ще релігійною полемікою з католицизмом попередніх часів. Саме у вказаний період барокової культури набувають популярності думи, пісні, плачі, панегірики, діалоги, різні драматичні форми, присвячені козацьким діянням – жанри, в яких відображаються патріотичні почуття. Войовничий пафос, лицарське славолюбство, звеличення подвигу знаходимо у творях Стефана Яворського, Пилипа Орлика, Петра Терлецького та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за обраною проблемою доводить відсутність її цільового дослідження. Більшість дослідників звертають увагу на розвиток української барокової архітектури та мистецтва. Серед провідних вітчизняних дослідників, які тією чи

іншою мірою займалися цією проблемою варто відзначити П. Білецького, С. Черепанову, М. Поповича, М. Заковича, Ю. Богуцького [1–5].

Метою статті є вивчення особливостей розвитку та становлення героїко-стоїтичного аспекту української літератури доби національно-визвольного руху українського народу у вказаний період, еволюції свідомості українського військового елемента, що знайшло своє відображення через полемічну та історичну літературу, проповіді, вітальні промови, драматургію та поезію.

Результати дослідження. У XVII ст. Україна входить у нову добу з усіма її жахами, катастрофами, тектонічними зсувами. Це століття змінило духовний склад європейської та української історії. Україна, незважаючи на безжальний тиск польської еліти, хижацтво, кріпосне право, фанатизм та індивідуалізм, відгукується на наслідки Відродження, Реформації, Просвітництва.

Полонізація, окатоличення призвели до втрати Україною своєї еліти. Козацтво активно взялося творити нову генерацію української еліти. Це виявилось йому під силу, але надто дорогою ціною – аж до втрати Україною у другій половині XVIII ст. державного статусу.

Чим важчою ставала матерія історії, тим інтенсивніше острозькі діячі та їх спадкоємці й нащадки шукали їй абсолютну альтернативу. Таку саму альтернативу, тільки вже в царині історії, шукали й наші політичні діячі: Криштоф Косинський, Северин Наливайко, Яків Остряниця, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Яким Сомко, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Кирило Розумовський. Усі ці "класики" української барокової політики діють по-різному, але всі без винятку перебувають ніби в тіні завчасної невдачі своїх зусиль. Саме вони визначили долю не лише козацтва, але й усього українського народу.

Спочатку Україна опинилася в обіймах історично безперспективної польської структури, до якої була силоміць інкорпорована, і змушена була поплатитися за символічну свободу, наближену до рабства. Потім вона стала жертвою Москви, яка планомірно і методично вела до логічного завершення козацького бароко. Додамо до цього ще османський синдром, який супроводжувався спазмами українського життя – аж до прямої варварської руйнації.

Таким чином, проект українського бароко поставав у безлічі політичних жанрів, тестів, подій, виконувався у правдиво-героїчній тональності та з колосальним темпераментом – але так і не був завершений. Доки нова козацька еліта виборювала на ратних полях свободу та вчилася історії на дипломатичному фронті, доля українського проекту вже була вирішена входженням до нового імперського проекту Петра I [6, с. 381–382].

Письменство, друкарство, малярство, архітектура, освітні заклади – аж до університету – ось культурна спадщина українського XVII ст.

У це століття не лише створюються шедеври українського бароко, але й активно експортуються за етнографічні межі України, спочатку до Росії, а потім на Балкани. Сотні українських інтелектуалів не просто перебираються до Росії, а й започатковують там культурні інституції нового типу, складають рушійну силу російської церковної інтелігенції та перші кадри інтелігенції світської.

Українська культура XVII ст. різко відрізняється від своєї західної сучасності власною семантикою, відчуттям присутності у світобудові Абсолюту як альтернативи тому хаосу, що охопив цю історичну ділянку. Центральна Європа стає ареною Тридцятилітньої війни, першою в новоєвропейській історії війною "тотального" гатунку. Якраз тоді, коли Вестфальський мир неоднозначно завершує Тридцятилітню війну, під Жовті Води виступає Богдан Хмельницький, і запалала війна, яка завершилася українською руїною, ще трагічнішою, ніж будь-яка європейська. Саме ці війни означали перші наміри і стремління в бік перемоги національного державотворчого над національно-імперським, азійським.

Як пише В. Скуратівський, "Богдан Хмельницький розпочинає свої воєнні дії проти Польщі навесні 1648 р., себто якраз напередодні Вестфальського миру, а власне, в ситуації, коли Польща, вочевидь, опинилася на периферії європейської політики, перестала бути в ній донедавна важливою потугою.

Подальші колізії української історії відомі. Як і їх остаточний наслідок, відомий під назвою руїни, що її першопричиною стала "козацька егоцентрика"... Саме людська егоцентрика, що болучі рефлекси над нею, по суті, становлять провідну семантику літературного бароко" [7, с. 12].

На Заході історія, попри весь її тягар, стає головним робочим матеріалом не лише політики, але й мистецтва. Українська ж історія, на відміну від західної, за самою своєю руйнівною фактурою не могла стати провідною семантикою українського бароко – його першозмістом стає Абсолют. Перша модель орієнтована на людину, друга – на Бога.

Мистецтвознавство XVIII-XIX ст. нібито свідомо проходило повз барокову епоху, вважаючи її помилковою естетично чи історично, аж до кінця XIX ст., коли К. Гурлітт та Г. Вельфін систематизували, осмислили та охрестили "добу бароко". Саме з цього часу маємо чимало студій, присвячених бароковій культурі. І лише в середині XX ст. Дмитро Чижевський весь цей масив української культури остаточно окреслив як бароковий, і термін "українське бароко" здобув права громадянства в академічних колах, а потім і у загальному вжитку. Українське бароко досліджується в тих самих напрямках, що й іспанське, італійське, польське тощо. Цим самим воно починає урівнюватися з іншими моделями, втрачаючи національну специфіку та колорит.

Українське бароко – це писане слово, стосується виданих та невиданих книг, це космос друкованого та писаного слова. В основі бароко панує

культ тексту – літературного, театрального, у вигляді картини тощо. Бароковий текст народжується в Україні наприкінці XVI ст., цілком панує впродовж наступного і поступово сходить з історичного кону у XVIII ст., завершуючись творчістю Григорія Сковороди, останнього та найбільшого українського барокового генія, який у самій своїй життєтворчості ввібрав усі інтуїції, устремління та риси цього тексту.

Бароковий космос обертається навколо Аристотелевих текстів, повсякчасно вивчаючи їх, коментуючи, цитуючи, повторюючи. З величезної текстової суми, нагромадженої людством упродовж тисячоліть, українське бароко обирає для себе те, що вже було апробоване європейським – як західним, так і візантійським – середньовіччям, надаючи йому щонайнапруженішого життя, зумовленого нагальною потребою абсолютної альтернативи хаосові за умов уже нового часу.

Петро Могила, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іриній Фальківський створили унікальну педагогічну структуру, яка століттями вправно й віртуозно забезпечувала всі інституційні та ідеологічні першоумови існування барокової культури в Україні. В Києво-Могилянській академії навчалися тисячі представників усіх станів, від князівських нащадків до селянських дітей, завдяки чому створився величезний корпус української барокової інтелігенції.

Таким чином, музика наближається до архітектури, архітектура нагадує про книгу, книга асистує педагогіці, педагогіка не цурається політики, політика тяжіє до конфесії, конфесія знаходить себе через полемічний текст, а цей текст вимагає іронічно-зображального доповнення, емблеми роду переходять у "геральдику" Абсолюту або наближеного до цієї "геральдики" театрального видовища – так живе український бароковий всесвіт.

Дух епохи української козацької держави приводить до того, що притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялась на узбіччя, натомість героїко-патріотична тема веде вперед. У західноєвропейській культурі трагічна тема смерті стає наскрізною в багатьох творах, що мало прояв в образах скелетів, черепів, ешафотів, то для українського бароко типовішими виявляються сюжети військової слави, подвигу, лицарських чеснот, святої пожертви, звершень духу, перемоги життя над смертю. Саме уславленню лицарства та героїки національно-визвольної боротьби були присвячені козацькі літописи, трактати І. Галятовського та інші твори, в яких лицар розглядається як захисник людей від кривди. Саме у цьому контексті в українській культурі доби бароко розробляється і тематика гравюр, панегіриків, які прославляють гетьманів П. Сагайдачного, І. Мазепу, Д. Апостола. Характерним засобом героїзації стає використання образу вершника як символу епохи.

Розвиток барокової української культури загалом та літератури зокрема виявився надто чутливим до особливостей національного

менталітету, адже бароко у всіх країнах породило національні школи, тобто заявило про себе як про варіабельну щодо конкретних історичних умов та традицій культурну систему. Відповідно до національних варіацій можна зробити висновок про віртуозність та гедонізм італійського бароко, трагічний драматизм іспанського, містицизм німецького, романтизм французького, метафоричність англійського, і зрештою – героїко-стоїстичний дух українського бароко.

У системі українського бароко поширюються всі форми риторики (включаючи проповіді, вітальні промови, полемічну літературу), а також байка, повчальна драма. Стріли, мечі, тарани та інші види зброї, за визначенням Ф. Прокоповича, можуть мати владу над тілом, але не можуть підірвати загартованого духу. Такою силою духу виступає красномовство.

Українське бароко виробило особливі мовні конвенції – азбуку, словник та лексографію, граматику, синтаксис, пунктуацію, усне, письмове та друковане побутування тексту, його смислові та навіть власне фізичні параметри, що, на думку дослідників Д. Наливайка та Д. Горбачова, наприкінці XVI ст. з надзвичайною енергією входить у тогочасну культуру, залишаючись у силі аж до кінця барокового періоду [6, с. 46].

Елементи національного з часом знайшли відображення і в оригінальній богослужбовій та релігійній літературі. Із богослужбових книг, що використовувались лише українським православ'ям, можна назвати "Анфологійон" або "Трефологій", який друкувався тільки в Україні і був незнаним навіть у сусідній Московії, "Акафіст великомучениці Варварі", який також друкувався лише в Києві і відомий був тільки тут. Це можна сказати і про "Молитвослов", "Каноник". Оригінальною релігійною літературою були також збірники проповідей українських богословів. Серед них виділялися: "Перла многоцінни" К. Старовецького, "Небо нове", "Скарбниця погребная" та "Ключ розуміння" І. Галятовського, "Огородок Марії Богородиці" та "Вінець Христов" А. Радивиловського, "Меч духовний" й "Труби словес проповідних" Л. Барановича.

Поетики XVII ст. називають різну кількість "родів поезії", залежно від принципу, покладеного в основу класифікації, – від трьох до дев'яти. Найчастіше це епопея, драма, яку ще поділяли на трагедію та комедію, поезія героїчна, елегійна, буколічна, лірична, сатирична, епіграматична. Традиційні жанри поезики доповнювалися іншими – емблемами, символами, загадками, ієрогліфами тощо, а також так званими курйозними віршами. Це можна простежити за поезією М. Довгалецького, у якого маємо десять видів поезії. Наприклад, Пантеон Родович у своїй поезиці найбільш докладно й захоплено характеризував драматичні жанри, Ф. Прокопович майже всю другу частину своєї поезики присвятив епопеї, а М. Довгалецький виявив особливу симпатію до епіграми.

Як окремі види драматичного мистецтва київські професори розглядали трагедію й комедію. Вони визначали трагедію як поезію, що зображує в дії та слові варті уваги вчинки й діяння видатних мужів, їх страждання та злі примхи долі; комедію – як зображення зі сміхом і жартами приватного життя й справ звичайних людей.

Дуже мало відомо про козацьких поетів, але необхідно зазначити, що поет-козак був помітною постаттю в літературному житті XVII ст. Особливо вирізнявся серед своїх колег Олександр Бучинський-Яскольд, автор героїчної поеми "Чигирин". На сторінках цього твору йдеться, зокрема, про собор ігуменів українських монастирів, що відбувся з ініціативи Л. Барановича під час турецької навали 1667 р. За своїм складом він нагадував письменницьку нараду, присвячену політичним питанням. Це був новий тип у літературному середовищі. Поет ходив разом з козаками у походи, брав участь у боях, писав вірші-агітки, щоб підтримати бойовий дух своїх товаришів.

Українська поезія досить рано навчилася розрізняти справедливі та несправедливі війни. Доказом цього є вірш з книги 1608 р. "Україна, татарами терзана..." польсько-українського поета-козака Мартина Пашковського, який справедливими назвав війни, що боронять свободу, несправедливими ж ті, які прокляті народом. В його віршах з'являється і образ героя визвольної війни – це селянин, "що за плугом при зброї волів поганяє". Образ такого сівача закарбувався у свідомості багатьох поколінь українського народу, бо надто часто з'являвся він на тлі нашого пейзажу. У цього поета є ще один образ, який збагатив українську поезію XVII ст. – це образ Матері-Вітчизни, яку мають рятувати "милії сини".

Нові митці виводили поезію з-під чар релігійної меланхолії й наближали її до пристрастей доби. Про рішучі зміни у поглядах на моральні цінності свідчить той факт, що героями літературних творів у XVII ст. ставали вже не лише ченці, святі та християнські божества, а й усі діяльні й помітні в суспільному житті особи – князі, гетьмани, козацькі вожді, меценати, братчики, герої походів, помітні люди з селян і міщан. К. Сакович згадує у своїх знаменитих віршах, що Конашевич-Сагайдачний під час навчання в Острозькій школі захоплювався науками, але потім, знехтувавши кар'єрою вченого, знайшов себе у "рицарських діяльностях". У віршах К. Саковича підкреслюється, що мужність, хоробрість, бойова сила запорожців, уособленням яких є геральдичний символ – лицар з мушкетом на плечі, – спрямовані тільки на службу вітчизні. Кожний із козаків "готовий отчізне служити за вольність її і свой живот положити" [8, с. 21].

Жорстока напівпартизанська прикордонна війна з кримчаками була бідою для багатьох поколінь українців. Погляд на степову війну як на "лов звірей-татаров" – не така вже й рідкість у поетичних текстах означеного часу. У них відбилася психологія тих її учасників, які рушали в козацькі походи не заради помсти за власні кривди, а за велінням поганської богині Фортуни.

Звісно, герої панегіриків не мали нічого спільного з бароковим стилем мислення. Цим відчайдушним воякам не вистачало душевної глибини, драматичних переживань, духовної складності. Немає в них ні душевної втоми, одухотвореної печалі, філософської відстороненості від суєти суєт реальності. Героїко-лицарська поезія пережила добу бароко. Автор п'єси "Милість Божа" Інокентій Нерунович взагалі не розуміє, що може заважати людині взятися за зброю у відстоюванні життєвих інтересів. В очах змальованого ним Богдана Хмельницького готовність гнобленого смиренно страждати й терпіти усі знущання позбавлена будь-якого сенсу.

Жорстокі часи породжували жорстоку мілітарну поезію, яка отримала назву "марсіалізм". Так, у "Короткому описі Сіркових діянь" йдеться про криваву різанину, яку здійснюють у татарському селищі запорожці, аби змусити ординців замислитися над наслідками своїх нападів на християнські землі. Це, так би мовити, свідоме виховання жорстокістю, пропаговане мислителями Ренесансу. Автор зазначає, що козаки сприйняли жорстокий наказ отамана Сірка без будь-якого ентузіазму, виявили непокору, незадоволення. Кошовий не просто наказує козакам чинити звірства над мирним населенням, попередньо він щось зважує, обмірковує, пригадує чийсь поради.

Є в українській поезії ще один твір, автор якого теж цікавиться усім нелюдським, потворним, що проявляється в людях під час війни. Йдеться про Семена Дівовича та його римований трактат з історії України "Розмова Великої Росії з Малоросією", 1762 р. Він як знавець української минувшини, також вважав, що, хоч козаки під час війни чинили іноді жорстокості, але сама жорстокість не була властива їх національному характеру. Його поема цікава ще й тим, що в ній зафіксовано останній ступінь мілітаризації української рицарської поезії й самого образу козака. Незважаючи на свою ерудицію, автор не пам'ятає вже створеного його попередниками образу воїна-ратаєя, покликаного самим Богом стати до битви і взятися за зброю. Натомість він змальовує нещадного месника, демонічного посланця смерті, перейнятого почуттям ненависті, помсти і нищення.

Українські поети часів визвольної війни оспівували героїчну і жертвовну боротьбу народу із загарбниками і поневолювачами, а не криваву помсту українців полякам чи татарам. У цьому проявилася шляхетність їх поезії, розуміння високої людяної суті оспівуваної ними збройної боротьби. Мілітаризована поезія багато що трактує по-новому. Вона заново переписує історію визвольної боротьби, виголошуючи ту правду життя, якої, як їй здавалось, бракувало старим поетичним текстам. У нових творах частіше трапляються реалістичні деталі, живі батальні сцени, але здебільшого йшлося насамперед про право на зображення жорстокості війни, а в окремих випадках навіть на смакування її.

Були також поети, які відчували відразу до кривавої слави, жорстокостей війни й оспівували мир і людяність. Можливо таким співцем був Іван Орновський. Це був цілком миролюбний поет. Він ще міг написати панегірик захисникам степових рубежів, але у всій його поезії відчувається відразу до кровопролиття, війн та солдафонства. Пилип Орлик та Стефан Яворський писали про море крові і гори трупів, єдино гідною справою вважали військову кар'єру, а Іван Орновський відверто сміявся з їх жорстокого славолюбства.

Лаврентій Крщонович також належав до числа тих людей, які вже в XVII ст. розуміли, що тривалі війни й пов'язана з ними мілітаризація суспільної свідомості не сприяють розвитку культури, породжують людей, здатних лише до вічної ворожнечі й кровопролиття.

Кровопролиття в Україні не надихало й найавторитетнішого в тодішніх художніх та політичних колах поета – Лазаря Барановича. Він пише вірші, які нагадують молитви за мир. Він прожив усе своє життя серед війн і мав змогу переконатися, що в моральному плані вони просто згубні для людей, пробуджують у їх душах те, що здатне приспати там культуру і релігію. Саме Л. Барановичу належить вражаючий зразок миролюбної поезії XVII ст., де Україну часів руїни зображено як човен, що потопає в морі крові.

У 20-х роках XVIII ст. починається уповільнений процес своєрідної лібералізації українського життя. Тріумфуючий войовничо-рицарський пафос поволі вивітряється з поезії, лишаючи по собі місце для роздумів над дійсністю. І, що особливо важливо, відбуваються деякі зміни в уявленнях про життєві цінності. В очах поета першої чверті XVIII ст. війна вже не є такою благородною й великою справою, якою вона була для багатьох його попередників.

Козацький поет Захар Дзюбаревич починає замислюватись, чи є щось добре в тому, що українці не перестають воювати вже друге століття. А якщо при цьому ще й увесь світ воює, то чи не є це ознакою загального божевілля або наближення судного дня?!

*"Вже приходить кінець світу
Отим людям без одвіту –
Все у війнах ненастанних
Правовірні християни".*

Поет-козак закликає Росію полишити мілітаризм, не губити далі свого народу, не впадати у зубожіння. Така дивна ситуація, коли козак засуджує війну як діло згубне, не сумісне з уявленням про справжнє людське життя, має своє пояснення. Йдеться про невдалий перський похід 1722 р. Дивлячись зблизька на загарбницьку політику російського уряду, Захар Дзюбаревич щиро дивується її нелюдськості, безглуздім жорстокості уряду до власного народу. Звідси й такий незвичний для

поезії того часу чіткий і категоричний присуд царській Росії: "Тепер дуже зубожіла, свої діток погубила". Це сказано про державу-мачуху, державу-злочинницю. Сказано різко, гостро, з болем, почуттям образи, але цілком справедливо. Цікаво, що вперше на це звернув увагу український поет.

Читаючи батальні вірші українських військових першої половини XVIII ст., не важко помітити, що багатьом з них не подобалась та роль, яку визначив для них російський уряд у своїй військовій діяльності. Козацтво ніби втрачає смак до Марсових подвигів і переможних фанфар. І така зміна у настроях не могла не позначитися на українській лицарській поезії. І справді, войовничості в ній стало менше, про що свідчить анонімна "Баталія під Солодківцями", присвячена битві 1733 р., в якій російсько-українське військо розгромило прихильників польського короля Станіслава Ліщинського. Переможну битву автор навіть називає нещасливою. Кажучи про вбитих ляхів, він не приховує жалю, навпаки, співчуває всім жертвам безглуздої битви.

Українську прозу цього періоду складають здебільшого твори письменників-проповідників – Кирила Транквіліона-Ставровецького, Іоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Дмитрія Туптала; полемістів – Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Івана Вишенського, Христофора Філарета, Захарія Копистянського, а також історіографів, хронографів та літописців – Теодосія Сафоновича, Інокентія Гізеля, Леонтія Боболінського, Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка.

Інтенсивність виявів художності в пам'ятках окресленого кола не однакові – одні з них є зразками художнього образного мислення, тогочасного словесного мистецтва (послання І. Вишенського, листи К. Острозького, два перші розділи "Треносу" М. Смотрицького, чимало проповідей К. Транквіліона-Ставровецького, І. Галятовського, Д. Туптала), інші тільки більш-менш інкрустовані художніми вставками-прикрасами, від окремих слів чи виразів до більших фрагментів, які можна оцінювати як самостійні твори ("Апокрисис" Х. Філарета, "Палінодія" З. Копистянського, більшість проповідей, літописи). Такі великі за обсягом пам'ятки, як "Апокрисис", "Палінодія" чи літопис Самійла Величка для літературознавця є взагалі своєрідними збірниками текстів різного ґатунку, серед яких трапляється й чимало художньо повноцінних самоцвітів.

Ці пам'ятки виразно розподіляються на три основні жанрові категорії: промови, послання, хроніки, тобто належать до трьох основних жанрових різновидів тодішньої прозової письменності: прози ораторської, епістолярної та історіографічної (історико-хронікальної). Їх поєднує спільна формальна риса – риторичність. Риторичність тяжіє в цей період над усіма різновидами літературної творчості – і над прозою, і над поезією, і над драматургією. Відтак, художність в

українській писемності цього періоду виявляється, головним чином, у риторичних формах.

Декілька слів про драматургію, що належить до літературної творчості. Зародження справжньої драматургії, хай ще не світського, а лишень шкільного театру, стимулювала агресивна поведінка щодо України з боку її католицьких сусідів, зокрема Польщі.

Згадки про театральні вистави й декламації стають звичними наприкінці XVI – на початку XVII ст. Саме в той час на вітчизняному ґрунті стає відома також теорія драми. Певний час в українській драмі спостерігався помітний розрив між теорією драми та її практичним утіленням на українській шкільній сцені. В українській бароковій драматургії здебільшого панувала компіляція, а не теоретичні засади західноєвропейських майстрів сценічного мистецтва.

Твір Іоанікія Волковича, написаний у 1631 р., подекуди ще зберігає риси декламації, а не драми. Разом з тим саме в "Розмышлянніє" І. Волковича ми чи не вперше зустрічаємо алегоричних персонажів, приналежність яких до барокового театру є цілком очевидна. Це Милість Божа, Душі побожні, Радость Церкви, Милосердіє Божіє, Розум, Пам'ять, Воля та ін. Алегорії універсалізують знані сюжети про гріхопадіння Адама та Єви, народження та жертву Сина Божого, унаслідок чого вони втрачають часову окресленість та перетворюються на оповідь про грішну людину взагалі.

Репертуар сюжетів, що використовувалися українськими драматургами, був досить обмежений, зокрема, драма різдвяна, великодня, житійна, повчальна та історична. Різдвяна й великодня драми існували також в адаптованих варіантах – вертеп та "Слово о збуренню пекла". Між діями окремих драм виконувалися інтермедії.

"Комедія на день Рождества Христова" Дмитрія Туптала за свідчує остаточне утвердження барокових принципів в українській шкільній драматургії. Він досягає в "Комедії..." неабиякої гармонії й виразності, поєднуючи цілком земних персонажів з алегоричними [8, с. 96–98].

Оригінальну обробку євангельської легенди залишив нам Митрофан Довгалецький. У своєму "Коміческому действии" він зосереджується на епізодах з Іродом, який зустрічається з трьома царями, а потім наказує винищити немовлят, за що його карає Смерть.

Адаптованим варіантом різдвяної драми був вертеп: тут немає психологічної мотивації поведінки персонажів (як у драмах Д. Туптала та М. Довгалецького) – коротенькі репліки нагадують, радше, ремарки, що допомагають глядачам пізнавати дійових осіб, чиє відлуння вчувається навіть у драматургії XX ст.

Значну роль у поступі української шкільної драми відігравали твори на історичну тему. Автори пробують осмислити історію українського народу, локальні події та роль деяких історичних діячів.

Порівняно пізня поява історичної драми в українській традиції пояснюється тим, що функції прославлення державних та церковних зверхників тривалий час покладалися на віршово-прозові панегіричні композиції. А справжня історична драма з'явилася в Україні на початку XVIII ст. Це була трагікомедія Теофана Прокоповича "Владимир". Цей твір можна назвати епохальним, оскільки тут уперше на сцену виведено не біблійного персонажа, а вітчизняного державного діяча.

Варто підкреслити й те, що у "Владимири" йдеться не лише про боротьбу старого та нового, але також про вибір одного-єдиного шляху з кількох можливих. Певно, що сучасникам ця ситуація вибору могла нагадати й геополітичний трикутник, в якому перебував Б. Хмельницький, і події, що відбувалися в Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

До аналогічної драми належить також твір "Іосиф-патріарх" Лаврентія Горки. У той час, як Т. Прокопович та Л. Горка у своїх драмах вдаються до префігурацій, анонімний автор "Милості Божої" виводить на сцену самого Б. Хмельницького. Драма з'явилася через двадцять років після Полтавської битви, перед добою царювання Петра II, позначену послабленням імперського тиску на Україну. Скориставшись цим відносним лібералізмом московської влади, анонімний автор драми оспівує минулі козацькі звитяги.

І на завершення, варто детальніше зупинитися на історичному жанрі, а саме – козацьких літописах. Отже, першим з них є літопис Самовидця. Саме тут простежується певне поєднання літописного й історичного жанрів. Частина твору, що охоплює період з 1648 р. і до 1667 р. ґрунтується переважно на історичному стилі викладу: автор дотримується логіко-причинної послідовності у висвітленні подій, його історичні оповіді мають заголовки, завершений вигляд і логічний взаємозв'язок. Інша частина літопису доведена до 1702 р. і пов'язана з літописною традицією. Проста розповідна манера автора про події аж ніяк не претендує на ускладнений літературний жанр. Він позбавлений глибоких художніх образів, риторичності, цитування.

Центральною темою літопису Самовидця є Національно-визвольна війна. Водночас у ньому немає якоїсь яскраво вираженої ідеї, яка б композиційно об'єднувала твір. Автор літопису намагається дотримуватися нейтрально-інформативного висвітлення подій. Зустрічаються у Самовидця суперечливі та тенденційні оцінки історичних постатей. Так, оцінюючи Б. Хмельницького, він говорить про його "розторопність", у іншому випадку – про його пихатість. Автор охочіше звертається до теми нищення матеріальних цінностей, спустошення, грабунків значних прошарків суспільства "черню", боротьби із зовнішніми ворогами. З іншого боку, він засуджує всіх, хто проливав кров, катував людей і чинив свавілля, незважаючи на їх соціальний статус.

Гадяцький полковник Г. Граб'янка пішов далі Самовидця, хоча й не досяг рівня С. Величка. Його літопис – типовий зразок літератури жанру риторичного історичного повістярства. Тут особлива увага приділяється опису екстремальних ситуацій, героїки та моральних уроків "історичної драми". Тут композиція струнка, тематика чітко визначена. Основний об'єкт дослідження – історія козащини, діяльність Б. Хмельницького, Національно-визвольна війна. Автор сформулював історіографічний принцип достовірності й авторської неупередженості. Він дав характеристику літератури з історії українського козацтва, у загальних рисах охарактеризував документальну базу власного твору.

Автор нехтував репрезентативністю історичних джерел. До них історик підходив прагматично, нехтуючи мовною і структурною цілісністю документів. Коректніше використовував тексти грамот, листів, що мали наративний характер та яскравий літературно-історичний сюжет. Це стосується, зокрема, листа Б. Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р.

Г. Граб'янка обстоював хозарську теорію походження козацтва, наголошував на договірних умовах прийняття Україною царської протекції. Історик засуджував експансію російських воєвод в Україну. В цілому ж політичні, а також соціальні погляди Г. Граб'янки виражені недостатньо чітко.

Літопис С. Величка став етапною віхою в історії української історіографії. Це був перший фундаментальний історичний твір, в якому системно використано величезний масив джерел зі спеціальної теми. Ніхто з українських історіографів ні до Величка, ні впродовж усього XVIII ст. не опанував повною мірою метод його викладу, що ґрунтувався на принципах цілісного підходу до об'єкта вивчення, концептуалізації емпіричного матеріалу, розгорнутості й самостійності авторської розповіді, що спирається на факти, частково піддані критичному аналізу. Його методика робить твір фактом історичної літератури, яка стоїть між працями "історичного стилю" як мистецтвом історії, переважно риторичним, та історичними трактатами з фактографічним ухилом, чітко визначеною концепцією й ознаками методу критики джерельної бази.

Рукопис С. Величка поділений на три томи. Перший том закінчується 1659 р., другий охоплює події з 1660 р. по 1668 р., а третій – з 1687 по 1700 рр. Як історик С. Величко прагнув створити за правилами барокового риторичного мистецтва грандіозну картину воєнних подвигів і випробовувань, слави і зрад, засліплення пристрастями героїв і безмірних людських страждань, які випали на долю українського народу в годину великих суспільних катаклізмів – Національно-визвольної війни та Руїни.

Зі сторінок твору постає особистість автора як уособлення найвищих моральних чеснот та етичних цінностей того унікального

покоління, якому судилося стати свідком руйнації української держави та й самої ідеї державності. Особистість автора літопису проступає з кожної сторінки твору, навіть тоді, коли наводяться сухі реєстри, типографічні описи, дипломатичні ноти чи угоди, коли уяву заповнюють цікаві вставні новели та оповідання – з усього разом взятого постає універсальна система життєвої філософії самого автора, його народу.

Два напрямки, – душі і серця, – окреслені С. Величком, структурують увесь твір загалом, при цьому об'єднують дві зовсім несумісні жанрові одиниці, якими є "Сказаніє о войнє козацкой с поляками..." та "Повествованіє летописное о малоросійскіх поведєніях..." [9, с. 104], в яких автор проймається болями, тривогами і трагедіями свого "козацько-руського" народу.

Україна дорога серцю літописця і в свою високу годину, коли була виборонена воля, і в своїх бідах, кровопролиттях, розореннях, якою постає рідна земля після смерті Б. Хмельницького. Надзвичайна винахідливість у плані форми та емоційність у відтворенні тих численних нещастя та лих, від яких потерпав рідний край, зумовлена величезним потрясінням автора, який на власні очі побачив трагічне становище України.

Історію України С. Величко прагне висвітлити у контексті найбільш вагомих подій у навколишніх країнах – Польщі, Росії, Білорусії, Угорщині, Молдавії, Криму, Туреччині, Франції. Але цей вселенський вимір – тлумачення історичної долі України в контексті світової історії – у літописі органічно і водночас несподівано уживається з умінням перевести розмову в ліричну, інтимно-довірливу площину. С. Величко, сповідуючи етичні принципи далеких попередників, доніс свідчення того високого рівня духовності, яким Україна цієї доби вражала світ, перевищуючи своїх найближчих сусідів освітою, культурним рівнем і загальним розвитком. Постать самого С. Величка, безперечно, – визначальний критерій як його твору загалом, так і концепції барокової особистості, бо ж нею був, власне і сам автор, за стилем, мисленням і світовідчуттям.

Виразними штрихами літопис окреслює життя його автора, але воно в цілому постає як своєрідний подвиг діянь і творчості із відкритим до світу серцем. Але кордоцентрична символіка у літописі є по-бароковому двоспрямованою: орієнтована на світ і водночас інтравертована в глиб душі. Для переважної більшості барокових авторів прийнятною є теза про макрокосм Всесвіту, що помістився в макрокосмі серця, та далеко не всім пощастило відрізнити науку розуму від душевної мудрості.

С. Величко – один із тих небагатьох, кому в терпінні та невсипущій праці вдалося не лише віднайти свою душу та ліки від нещастя, а й викресати у власному серці вогонь найвищої шляхетності.

До історичного жанру належать твори паломницької літератури, що представлені у цей період записками В. Григоровича-Барського. Їх

своєрідність зумовлена, насамперед, поширенням у тогочасному суспільстві прогресивних тенденцій, під впливом яких відбувалися корінні зміни у поглядах людей на дійсність. Він сумлінно зібрав багато цінних відомостей про історичний розвиток країн Західної і Південної Європи, Близького Сходу та Єгипту у другій чверті XVIII ст. [10, с. 4]. Крім того, мандрівник розвивав історіографічну традицію східнослов'янських літератур, виходячи із завдань, які постали в процесі змін соціально-політичних умов, розвитку Російської держави і зростання національної свідомості. Він, намагаючись по-науковому підійти до висвітлення історії, розвивав такі традиційні риси літописів, як високе громадянське звучання і патріотизм, публіцистична спрямованість.

Висновки. Таким чином, українська культура бароко є феноменальним явищем у всесвітній культурі. Воно має свої особливості, якими більше ніхто не володіє. Козацьке бароко, зокрема літературне, виняткове. Саме українському бароко вдалося яскраво трансформувати та перекласти цей стиль на свою мову.

Одним із найважливіших мотивів літературного розвитку були потреби християнської богослужби в умовах ворожої загрози. Для неї потрібні були богослужбові книги, з одного боку, і книги св. Письма – з іншого. Св. Письмо мало надзвичайну різноманітність стилю та змісту: патетична мова пророків, гарні образи та порівняння Євангелії, висока поезія Псалтиря – все це справляло враження на учасників тих подій не лише своїм змістом, але й літературною красою.

Барокова проза мала релігійний характер – була присвячена розвитку відносин Бога з людиною. Основна мета барокової прози полягала в навчанні слухачів, вихованні їх у дусі християнської моралі та добропорядності.

У XVII ст. поезія вже орієнтувалася на різні смаки та суспільні інтереси. В одних випадках вона була "простою", в інших – "перескладненою", заглибленою в роздуми над сенсом людського буття. Високий рівень поетичної умовності був властивий українській поезії на всіх етапах її розвитку, а особливо в бароковий період.

Українські поети часів національно-визвольного руху оспівували героїчну і жертвовну боротьбу народу із загарбниками та поневолювачами, а не криваву помсту українців полякам чи татарам. У цьому виявилась шляхетність їх поезії, розуміння високої людської суті оспівуваної ними збройної боротьби. Мілітаризована поезія багато чого трактує по-новому. Вона заново переписує історію визвольної війни, наголошуючи на тій правді життя, якої, як їй здавалось, бракувало старим поетичним текстам. "Марсіалізм" панував в українській культурі досить довго. І це пояснюється не якоюсь войовничістю, закладеною в український національний характер, а самими обставинами життя народу, що протягом двох століть не давав чоловічому населенню України відчути смак мирної праці. З 20-х років XVIII ст. войовничо-рицарський пафос поволі зникає з поезії.

У вказаних літописах барокової доби докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648–1676 рр., подається економічна і культурна характеристика України та її сусідів. Автори високо оцінюють діяльність Б. Хмельницького, що визволив Україну з "лядського ярма". Висвітлюються події після смерті Б. Хмельницького, характеризуються інші гетьмани, їх військові заслуги та лицарські подвиги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть / П. О. Білецький. — К. : Мистецтво, 1981. — 159 с.
2. Українська культура: історія і сучасність : навч. посіб. / за ред. С. О. Черепанової. — Львів : Світ, 1994. — 456 с.
3. Нарис історії культури України / М. В. Попович. — К. : Артк, 2001. — 727 с.
4. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович. — К. : Знання, 2007. — 506 с.
5. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький та ін. — К. : Знання, 2007. — 679 с.
6. Наливайко Д. Українське бароко / Д. Наливайко, Д. Горбачов. — у 2 т., Т. 2. — Х. : Акта, 2004. — 411 с.
7. Скуратівський В. Культура нового часу – основні стратегієми новоєвропейського культурного розвитку / В. Скуратівський. — К. : Києво-Могилянська академія, 2007. — 36 с.
8. Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. — К. : Наукова думка, 1978. — 431 с.
9. Соболев В. О. Літопис Самійла Величка як явище української літератури бароко / В. О. Соболев. — Донецьк : Отечество, 1996. — 654 с.
10. Білоус В. П. Творчість Григоровича-Барського / В. П. Білоус. — К. : Наукова думка, 1985. — 98 с.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2012.

Prytuliak P. Ukrainian Baroque literature: heroic and stoic aspect.

Background. *The proposed research is devoted to the unexplored and current issues of cultural heritage of Ukrainian seventeenth century. Including Baroque literature, that is a part of the European Baroque. Baroque fell on difficult times and liberation ruins. This led to the emergence of literary genres such as thoughts, songs, drama, eulogies dedicated to Cossack figures, Ukrainian historical works of chroniclers. Militant pathos, knightly pride, exaltation of heroism are characteristic for Ukrainian Baroque literature.*

Review of scientific sources on selected subject proves lack of purposeful studies of the formation and development of Ukrainian Baroque literature of heroic and stoic direction. Most of the existing work focuses on the problems of formation and development of other areas of Baroque culture, including art and architecture. However, the scientific definition of the above omissions is undoubtedly important and forms the basis of research objective.

Results. *The central aspect of the analysis carried out in the work is the study of the formation and characteristics of liturgical and religious literature, poetics, prose, drama, Cossack chronicles, pilgrimage literature.*

Heroic and stoic content is in liturgical literature works of A. Radvylovskiy and L. Baranovych, Alexander Buchynskiy – Yaskold, Martyn Pashkovskiy and Casin Sakovych wrote about just and unjust wars. Philip Orlyk wrote poetry, where the heroes were not just saints and Christian deities, but hetmans, Cossack leaders, brothers, heroes of military campaigns, notable people from peasants and burghers. Militant poetry is presented with Semen Divovych, Ivan Ornowskiy, Stefan Yavorskiy.

Ukrainian baroque drama, prose chronicles covered problem of liberation battle, Ukrainian heroic past.

Conclusion. *The study, according to the author, can become part of a more complete understanding of the heroic Baroque literature that will be useful for studying the course in the Ukrainian culture history, shaping patriotic consciousness of the modern student of independent Ukraine.*

Keywords: baroque, writing, text, poetics, "marsializm", tragedy, comedy, prose, chronicle, chivalry.

REFERENCES

1. *Bilec'kyj P. O. Ukrai'ns'ke mystectvo drugoi' polovyny XVII–XVIII stolit' / P. O. Bilec'kyj. — K. : Mystectvo, 1981. — 159 s.*
2. *Ukrai'ns'ka kul'tura: istorija i suchasnist' : navch. posib. / za red. S. O. Cherepanovoi'. — L'viv : Svit, 1994. — 456 s.*
3. *Narys istorii' kul'tury Ukrai'ny / M. V. Popovych. — K. : Artek, 2001. — 727 s.*
4. *Zakovych M. M. Kul'turologija: ukrai'ns'ka ta zarubizhna kul'tura : navch. posib. / M. M. Zakovych. — K. : Znannja, 2007. — 506 s.*
5. *Boguc'kyj Ju. P. Ukrai'ns'ka kul'tura v jevropejs'komu konteksti / Ju. P. Boguc'kyj ta in. — K. : Znannja, 2007. — 679 s.*
6. *Nalyvajko D. Ukrai'ns'ke baroko / D. Nalyvajko, D. Gorbachov. — u 2 t., T. 2. — H. : Akta, 2004. — 411 s.*
7. *Skurativs'kyj V. Kul'tura novogo chasu – osnovni strategemy novojevropejs'kogo kul'turnogo rozvytku / V. Skurativs'kyj. — K. : Kyjevo-Mogylyns'ka akademija, 2007. — 36 s.*
8. *Ukrai'ns'ka poezija. Kinec' HVI — pochatok HVII st. / uporjad. V. P. Kolosova, V. I. Krekoten'. — K. : Naukova dumka, 1978. — 431s.*
9. *Sobol' V. O. Litopys Samijla Velychka jak javyshhe ukrai'ns'koi' literatury baroko / V. O. Sobol'. — Donec'k : Otechestvo, 1996. — 654 s.*
10. *Bilous V. P. Tvorchist' Grygorovycha-Bars'kogo / V. P. Bilous. — K. : Naukova dumka, 1985. — 98 s.*